

Araştırma Makalesi**Başvuru:** 20.10.2025**Kabul:** 25.11.2025**Atıf:** Atalay, Serdar. "John C. Polkinghorne'da Kaos Teorisi Bağlamında İlahi Fiil ve İnyet Problemi," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 24 (Aralık 2025): 424-435. <https://doi.org/10.55256/temasa.1806963>

John C. Polkinghorne'da Kaos Teorisi Bağlamında İlahi Fiil ve İnyet Problemi¹

Serdar Atalay²

ORCID: 0000-0001-6266-1128

DOI: 10.55256/TEMASA.1806963

Öz

Bu makale, John Charlton Polkinghorne'un ilahi fiili (divine action) fiziksel bir teori olan "Kaos Teorisi" üzerinden açıklama girişimlerini felsefi bir yöntemle analiz eder. Ayrıca, Polkinghorne'un önerdiği modelin mantıksal tutarlılığını, felsefi-teolojik açıdan yeterliliğini ve bilimsel kriterlerle uyumunu sorgular. Analitik yöntemi benimseyen çalışma, Polkinghorne'un, Kaos Teorisi'ni Tanrı'nın doğa yasalarını ihlâl etmeden, madde ve enerji girdisi olmadan, salt bilgi-temelli müdahale yoluyla tarihe iştirakini mümkün kılan bir "nedensel eklem" (causal joint) olarak kullanma girişiminin felsefi temellerini inceler. Polkinghorne'un ilahi faaliyet modeli, insan özgürlüğüyle bağdaşır ve katı determinizmi reddeder. Bu modele göre Tanrı'nın faaliyeti, nadir olay(lar) olarak görülen mucizenin imkânını dışlamayan ve birçok değişkene bağlı olan "bilşsel" bir yapı olarak belirir. Buna karşın Polkinghorne'un önerisi birkaç yönden eleştirilebilir. 'Bilgi-girdisi' düşüncesi, bilginin nedensel etkisini enerji-korunumuyla bağdaştırırken, "ontolojik statü" sorunu hala tartışmaya açık kalır. İkinci olarak, kaosun "açık gelecek" üretme kapasitesi ile Tanrısal yönlendirmenin pratik ayrıştırılabilirliği sorunlu gözükmektedir. Üçüncü olarak, yukardan-aşağı nedenselliğin aşağıdan-yukarıya kapalı nedensellik ilkesiyle uyumu, indirgemeci olmayan, fakat etkileşime dayalı bir ontoloji gerektirir. Burada teorinin tutarlılığı zihin-beden analogisi üzerinden savunulsa da konunun fiziksel açıklama düzenine eklenme biçimi netleştirilmeye muhtaçtır. Sonuç olarak makale, Polkinghorne'un ilahi fiil tasvirinin, kaos kuramının yapısal açıklığını teolojik fail-yüklemesi için verimli bir ara-yüz olarak gördüğünü, "nedensel eklem" ve "bilgi girişi" terimleriyle din-bilim diyaloguna katkı sağlama potansiyeli taşıdığını, ancak metafizik temellendirme ve metodolojik ölçütler açısından daha nitelikli hale getirilmeye ihtiyaç duyduğunu savunur. Bu nedenle bahsi geçen model, teistik doğa tasavvurunu rasyonel kılmaya yönelik kayda değer bir çerçeve sunmakla birlikte, iddialarını daha açık ve sınanabilir kılacak bir formülasyona ihtiyaç duymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, John Polkinghorne, Kaos Teorisi, İlahi Fiil, İnyet.**The Problem of Divine Action and Providence in the Context of Chaos Theory in John C. Polkinghorne****Abstract**

This article employs a philosophical method to analyze John Charlton Polkinghorne's efforts to elucidate divine intervention through the physical theory of Chaos Theory. Furthermore, the paper calls into question the logical consistency of the model proposed by Polkinghorne, its philosophical-theological adequacy, and its compatibility with scientific criteria. The present study adopts an analytical approach in order to examine the philosophical foundations of Polkinghorne's attempt to utilize Chaos Theory as a "causal joint" that enables God to participate in history through purely knowledge-based intervention, without violating natural laws and without input of matter or energy. Polkinghorne's model of divine activity is compatible with human freedom and rejects strict determinism. According to this model, God's activity manifests as a "cognitive" structure contingent on numerous variables, thereby rendering the possibility of miracles, regarded as exceptional occurrences, plausible. Nevertheless, Polkinghorne's proposal is open to criticism from several angles. The concept of 'information input' has been proposed as a means to reconcile the causal effect of information with energy conservation. However, the issue of "ontological status" remains a subject of debate. Secondly, the capacity of chaos to engender an "open future", and the practical separability of divine guidance, appear to be problematic. Thirdly, the compatibility of top-down causality with the bottom-up principle of closed causality requires a non-reductive, interaction-based ontology. The theory's consistency is defended through the mind-body analogy; however, further clarification is required regarding the incorporation of the subject into the physical explanatory framework. In conclusion, the article argues that Polkinghorne's depiction of divine action sees the structural clarity of chaos theory as a productive interface for theological agent-insertion, and that it has the potential to contribute to the religion-science dialogue through the terms "causal joint" and "information input," but argues that it needs to be refined in terms of metaphysical grounding and methodological criteria. Consequently, while the model under discussion provides a noteworthy framework for rationalizing theistic conceptions of nature, it is essential that its claims are formulated in a more explicit and testable manner.

Keywords: Philosophy of Religion, John Polkinghorne, Chaos Theory, Divine Action, Providence.

¹ Bu çalışma Ankara Üniversitesi SBE tarafından kabul edilen, Felsefe ve Din Bilimleri/Din Felsefesi alanında Prof. Dr. Mehmet Sait Reçber danışmanlığında yaptığım yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı. satalay@cu.edu.tr

Giriş

Din-bilim ilişkisi literatürü, genellikle çatışma ekseninde ele alınmasına rağmen, esasen bağımsızlık, entegrasyon ve uyum gibi tipolojileri de içeren bir ilişki yelpazesi sunar. Eleştirel gerçekçi anlayışın da din-bilim ilişkisine dair özgün bir katkı sunma iddiası vardır. Bu perspektifte ilahi fiil meselesi, özellikle “doğa yasalarını ihlâl etmeyen” müdahale tipleri üzerinden yeniden düşünülmüştür. John C. Polkinghorne (ö. 2021) hem emekli bir teorik fizikçi hem de teolog olarak eleştirel gerçekçiliği temel alarak iki alanın hakikat iddialarını yeniden değerlendirmeye açan özgün bir sentez önerir. Polkinghorne, kaos teorisinin “açık gelecek” imkânını, “yukarıdan-aşağı nedensellik” ve “aktif bilgi girdisi” kavramlarıyla birleştirerek Tanrı'nın doğa yasalarıyla uyumlu, enerji girdisi içermeyen tarzda nedensel iştirakinin mümkün olduğunu savunur.

Bu makale, Polkinghorne'un söz konusu modelini üç aşamada inceleyerek literatüre katkıda bulunmayı amaçlar. Metodolojik aşamada, eleştirel gerçekçi anlayışın dinî ve bilimsel söylemdeki epistemik mütevazılığı nasıl kurguladığı ve epistemolojiden ontolojiye geçişte hangi gerekçelere dayandığı sorgulanacaktır. Doğa aşamasında, kaos kuramının başlangıç koşullarına hassas bağımlılığı göz önünde tutularak nedensel kapalılık, enerji korunumu ve “yukardan-aşağı nedenleme (top-down causation)” iddiaları arasındaki tutarlılık değerlendirilecektir. Teolojik aşamada ise, genel ve özel inayet ile mucize kavrayışının Polkinghorne'un enerjisiz ilahî eylem önerisiyle bağdaşıklığı, geleneksel teizm ve yaratılış-süreç ilişkisi açısından tartışılacaktır.

Makale, temel bazı konuları ön plana çıkarır. İlk olarak Polkinghorne'un “aktif bilgi girişi” düşüncesinin fiziksel nedensellik ve yasalarla ne ölçüde uyumlu olduğu ve bu modelin, müdahaleciliğe düşmeksizin ilahî failin gerçek etkinliğini koruyup koruyamayacağı meselesi önemli tartışma konularıdır. Ayrıca, eleştirel gerçekçiliğin dinin hakikat iddiasını “gerçeğe yakınlık” ile sınırlandırması durumunda teistik vahyin nasıl konumlandırılacağı da başka bir sorundur.

Teorik olarak, Polkinghorne'un din-bilim modelinin açıklama gücü, sosyal bilimlerin önemli ölçütleri olan sadelik ve tutarlılık ölçütleri bakımından irdelenecek, bilhassa kaos teorisi temelli “açık gelecek” varsayımının teolojik implikasyonları ortaya konacaktır. Metodolojik olarak, eleştirel gerçekçiliğin din-bilim ilişkisi üzerine dair söylemiyle katkıda bulunduğu tartışma düzlemine, epistemolojik-ontolojik ayrımları daha da belirgin hale getiren bir çerçeveye önerisi eklenecektir.

1. İlahî Fiil ve İnanç

John C. Polkinghorne, doğal teolojinin imkânını değerlendirirken, insan aklının metafizik açıdan erişebileceği sınırların oldukça dar olduğunu vurgular. Ona göre doğal teoloji, en fazla evrenin düzeni ve işlevselliği ardında var olan irade ve bilinç sahibi aşkın bir gerçekliğe işaret edebilir. Ancak bu gerçeklik tasavvuru, klasik teistik geleneğin Tanrı anlayışından çok, deistik Tanrı anlayışına yaklaşır. Zira Yahudi-Hıristiyan-İslam düşüncesinde Tanrı yalnızca yaratıcı değil, aynı zamanda evrene sürekli müdahil olan etkin bir faildir. Polkinghorne'a göre doğal teoloji, epistemolojik olarak Tanrı'nın yalnızca belirli sıfatlarını açığa çıkarabilir. Bu nedenle bütünlüklü bir teolojik açıklama imkânı sunmaz. Bu yaklaşımın modern bilimin epistemik paradigmasıyla derinden ilişkili olduğu açıktır. Nitekim o, Tanrı'nın yaratma ve yönetme fiillerini de bilimsel verilerden hareketle rasyonel bir zemine oturtmaya çalışır. Evrenden Tanrı'nın varlığına ulaşmak mantıken makul olsa da metafizik açıdan eksik kalır. Çünkü ilahî fiilin yalnızca varlık alanına değil, bilgi ve anlam alanına da nüfuz eden bütüncül bir açıklamayla temellendirilmesi gerekir. Dolayısıyla ilahî faaliyete dair açıklamanın da diğer epistemik alanlarda olduğu gibi tutarlılık, yeterlilik ve bütünlük ölçütlerini karşılaması beklenir.

Polkinghorne'un 'yaratma' terimine yüklediği içeriği netleştirmek gerekir. Ona göre Tanrı, kozmik bir kuklacı gibi her ayrıntıyı iplerden yöneten bir fail değildir. Yaratılmışlara belirli sınırlar içinde gerçek bir özerklik tanır. Bu sürecin insan-merkezci ya da evren-merkezci ilerlediği anlamına gelmez. Tanrı edimlerinde kendi ilahî mahiyetine uygun biçimde hareket eder. Bu çerçevede Polkinghorne, yaratmayı kenosis düşüncesiyle yorumlar. Tanrı, yaratma eylemiyle evren ve insan için, kendi imkânlarını fiile dönüştürebilecekleri bir varlık ve özgürleşme sahası açmıştır. Buradan ilahî müdahalenin yokluğu sonucu çıkarılamaz, aksine ilahî inayet ve gözetim gereklidir. Polkinghorne'a göre evrenin ve insanın fiziksel oluşumunda Darwinci rastlantı ve zorunluluk dinamikleri etkili olmuştur, kötülüğün dünyadaki varlığı da Tanrı'nın yarattıklarına bahşettiği bu özgürlük ve yasalılığın bir bedeli olarak anlaşılmalıdır.³ Nitekim Tanrı'nın yaratması yoktan yaratma (creatio ex nihilo)'yu içerir, fakat her süreci doğrudan bir müdahaleyle inşa etmek yerine, evrene kendini geliştirme kapasitesi veren bir "açıklık" bahşetmiştir. Tanrı, söz konusu evrenin hassas dengesini ve verimli evirilişini sürekli muhafaza eden kudrettir.⁴

Polkinghorne, ilahî fiil meselesini Tanrı-âlem ilişkisine dair ontolojik statü, Tanrısal eylemin kipleri, insan edimlerinin ilahî tasarruf karşısındaki konumu, evrenin metafizik açıklık/kapalılık derecesi, Tanrısal zamansallık, mucize ve teodise konu başlıkları çerçevesinde tartışır.⁵ Bu başlıkların her biri, metodolojik ayrımları içeren geniş bir literatürü içerecek derinliktedir. Bu sebeple bahsi geçen konuların sadece ilahi fiilin mahiyetiyle ilişkili olduğu kadarıyla ele alınması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Polkinghorne, ilahî fiilin nasıl gerçekleştiğine dair üç temel modeli öne çıkarır: 1) Deist model: Buna göre Tanrı başlangıçta doğa yasalarını kurar; evren bu yasalarla kendi seyrinde işler, sonradan ek bir müdahale gerekmez. 2) Thomist model: Thomas Aquinas'a (ö. 1274) göre Tanrı 'ilk hareket ettirici' ve 'ilk neden'dir. Tekil olaylar ikincil nedenler aracılığıyla meydana gelir. Böylece Tanrı'nın eylemi, yaratılmış nedenlerin işlevini ortadan kaldırmadan onların içinde ve onları vasıtasıyla gerçekleşir. 3) Süreççi model: Tanrı'nın biri aslî diğeri değişen, dünyayla ilişkili, zamanlı olmak üzere iki yönü vardır; Tanrı bu ikinci yönüyle ikna etmeye dayalı olarak eylemde bulunur.⁶

İlahi fiile dair çeşitli yaklaşımlar mümkün olmakla birlikte, Polkinghorne'un da referans verdiği yaygın bir şema üç temel biçimi ayırt eder: 1) genel inayet, doğa yasalarının Tanrısal sadakatin sürekliliği olarak yorumlandığı düzenleyici fiil; 2) hususî inayet, Tanrı'nın evrende diğer olaylardan ayırt edilebilen belirli eylemlerinin kabulü; 3) mucizeler, olağan-dışı olaylara ilişkin tezahür. Bu son kategori -ve hatta ilahi fiilin kendisi- tarihsel ve felsefî tartışmalara konu olsa da ileri sürülen iddiaları gerekçelerini incelemeyen peşinen dışlamak rasyonel değildir. Polkinghorne'un vurgusu, söz konusu üç biçim arasında keskin sınırlar bulunmadığı yönündedir. Aralarında süreklilik ve örtüşmeler vardır, renkler net çizgilerle ayrılmaz.⁷ Nitekim mucizeleri kabul edenler çoğunlukla genel ve özel inayeti de birlikte benimser. Bu seçenekler birbirini dışlamaz.⁸

2. Kaos Teorisi ve İlahi Fiil

Newton mekaniğinin belirlenimci çerçevesi, evrensel düzeni uzun süre saat işleyişine benzer katı bir mekanizma olarak tasavvur ettirmiştir. Buna karşılık modern fizikte kuantum mekaniğinin açığa çıkardığı belirsizlik yapısı,

³ John C. Polkinghorne, *Faith, Science and Understanding* (New Haven: Yale University Press, 2000), 111-12.; John C. Polkinghorne, *Science and Providence: God's Interaction with the World* (West Conshohocken: Templeton Press, 2011), 28, 77-79.2011

⁴ John C. Polkinghorne, *Science and Theology* (New Haven: SPCK/Fortress Press, 1998), 79-81.

⁵ Polkinghorne, 84-95.; John C. Polkinghorne, *Belief in God in an Age of Science* (New Haven: Yale University Press, 1998), 48-75.; Bkz. Polkinghorne, *Science and Providence*.

⁶ Alister Mcgrath, *Science and Religion: A New Introduction*, 2. (Oxford: Blackwell Publishing, 2010), 93-101. Değerlendirmemize göre süreç teolojisi, Tanrı'nın özsel mahiyetini açıklığa kavuşturılmaktan ziyade mevcut teolojik açmazlardan sakınmayı önceleyen bir kurgu izlenimi vermektedir. Her ne kadar bu yaklaşım bazı güçlükleri hafifletiyor gibi görünse de bizzat önerdiği Tanrı tasavvurunun doğurduğu sorunlar, giderildiği ileri sürülenlerden az değildir.

⁷ Polkinghorne, *Science and Theology*, 85.

⁸ İnyet hakkında geniş bilgi için bkz. Merve İzin Badria, "Tanrı, İnyet ve Aranedencilik" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022).

bu indirgemeci tabloya yönelik güçlü bir itiraz olarak ortaya çıkmıştır. Polkinghorne, günümüzde kestirilemezliğin yalnızca kuantum kuramıyla sınırlı olmadığını, Newtoncu (klasik) fiziğin denklemlerinin doğasında da -özellikle doğrusal olmayan dinamiklerde- öngörülemez davranışların bulunduğunu ileri sürer. Kastettiği husus mekaniğin birtakım belirsizlikler içerdiğidir. Bu konu literatürde “Kaos Teorisi”⁹ olarak adlandırılır. Daha açık söylemek gerekirse, kaos kuramı dinamik sistemlerde başlangıç koşullarına hassas bağımlılığı, içsel etkileşimlerin ürettiği karmaşık yörüngeleri ve sistem parametrelerindeki küçük sapmaların bile büyük ölçekli sonuçlar doğurabilmesini inceler; böylece, deterministik yasaların hüküm sürdüğü hâllerde dahi pratik öngörülebilirliğin sınırlanabileceğini ve davranışın fiilen belirsizleşebileceğini gösterir. Bu bulgular, doğa tasvirinde belirlilik ile belirsizlik arasındaki sınırın sanıldığından daha geçirgen olduğunu düşündürmektedir.¹⁰

Kaos teorisi, dinamik sistemlerin başlangıç koşullarına ‘hassas bağımlılık’ gösterdiğini merkeze alır: başlangıçtaki ihmal edilebilir farklar, zaman içinde büyük ölçekte ayrışmalara dönüşebilir.¹¹ Bu nedenle başlangıç koşullarını çevreden yalıtılmak pratikte mümkün değildir. Ayrıca bu koşulların tam ve hatasız tayini de ölçüm sınırları nedeniyle imkânsıza yakındır. Karmaşık sistemlerde girdiye yapılan küçük müdahaleler çıktıda ciddi sapmalara yol açabilir. Bu kestirilemezlik, klasik ifadeyle ‘kelebek etkisi (butterfly effect)’dir. Afrika’da bir kelebeğin kanat çırpması, Amerika’da bir fırtınayı tetikleyebilir. Kaotik sistemlerin durum uzayında kendilerine özgü bir geometri sergilediği ve evrimlerinin belirli bir olasılık kümesiyle sınırlandığı öne sürülür; bu sınırlayıcı kümeler ‘tuhaf çekici’lerdir. Polkinghorne’un işaret ettiği gibi, “kaos” terimi burada yanıltıcı olabilir. Söz konusu dinamikler ne tümüyle rastlantısaldır ne de düzensizlik mutlak bir başıboşluk ifade eder. Burada daha çok “düzenli düzensizlik” söz konusudur. Kaos Teorisi ile Kuantum Teorisi arasındaki ilişki ise kavramsal ve teknik bakımdan henüz tam anlamıyla tutarlı bir çerçeveye kavuşturulamamıştır.¹²

Kaos kuramının zorunlu görünen epistemik belirsizlikten ontolojik indeterminizme geçişini gerekçelendiren tutarlı bir zorunluluk henüz gösterilmiş değildir. Bununla birlikte Polkinghorne, kuramın içkin belirsizliklerinin, alternatif nedensellik kiplerine alan açan bir ‘geleceğin açıklığı’ yorumunu makul kıldığını savunur.¹³ Bu öncül üzerinden doğanın Tanrısal müdahaleye açık olduğunu, söz konusu müdahalenin de termodinamiğin birinci yasasını¹⁴ ihlâl etmeyecek şekilde -yani sisteme net enerji-madde aktarımı olmaksızın- “ilahi bilgi girdisi”¹⁵ yoluyla gerçekleştiğini ileri sürer. Buna göre kaotik süreçlerde mevcut çoklu olasılıkların hangi biçimde bilfiil hale geleceği, Tanrı’nın bilgi-iletken yönlendirmesiyle tayin edilebilir. Bu tez, belirlenemezci temellendirmenin kaos yerine kuantum alanında daha sahici olduğu; zira kuantumun ontolojik belirsizlik sunduğu, kaosun ise görünüşte deterministik denklemlerden türeyen kestirilemezlik ürettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁶ Polkinghorne’un yanıtı, dinamiklerin ‘başlangıç koşullarına hassas bağımlılık’ ve olasılık-çekicilere yönelim gibi kaotik temellerinin, esneklik ve müdahale edilebilirlik için gerekli açıklığı zaten içerdiği yönündedir.¹⁷

Polkinghorne, kaos kuramının, klasik mekaniğin görünürde deterministik işleyişinin sanılandan çok daha fazla belirsizlik taşıdığını ortaya koyduğunu savunur. Ona göre epistemolojikten ontolojik olana -yani ne bildiğimizden nasıl var olduğuna- doğrusal ve zorunlu bir geçiş yolu yoktur. Fakat Kant’ın fenomen ile numen arasına yerleştirdiği

⁹ John C. Polkinghorne, “Chaos Theory” in *The History of Science and Religion in the Western Tradition*, ed. Gary B. Ferngren (New York: Garland Publishing, 2000), 43.

¹⁰ Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2014), 113.

¹¹ Thomas F. Tracy, “Theologies of Divine Action” in *The Oxford Handbook of Religion and Science*, ed. Philip Clayton (New York: Oxford University Press, 2006), 605.

¹² Polkinghorne, “Chaos Theory,” 443-44.

¹³ Polkinghorne, *Science and Theology*, 444.

¹⁴ Peter Atkins, *Evreni Yöneten Dört Yasa: Enerji, Termodinamik, Entropi ve Zaman Hakkında Bilmek İstediyiniz Her Şey*, çev. Eser Bakdur. (İstanbul: Alfa, 2014), 27-48.

¹⁵ Polkinghorne, *Belief in God in an Age of Science*, 62-63.; Wolfram Achner ve Taede A. Smedes, “Chaos Theory”, in *Encyclopedia of Science and Religion*, ed. J. Wentzel Vrede van Huyssteen (New York: Macmillan Reference USA, 2003), 102.

¹⁶ Taslaman, *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi*, 118.

¹⁷ Taslaman, *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi*, 114.

aşılmaz duvara da mahkûm olmamak gerekir. Bu nedenle görünüş ile gerçeklik arasında asgarî bir korelasyon var sayımı makul zemindir. Tam bu noktada eleştirel gerçekçilik devreye girer. Polkinghorne, eleştirel gerçekliğin bilgiye dayalı girdiler ile varlığa ilişkin inanç arasındaki ilişkiyi olabildiğince artırma çabasını en makul epistemik-duruş olarak görür. Kuantum kuramındaki indeterminizmin tercih edilir/popüler oluşunu da epistemik örüntüsünün ontolojik hipotezlere doğal bir model sunabilmesine bağlar. Kaos kuramına yöneltilen ontolojik temel yoksunluğu itirazının ilk bakışta ağırlığı bulunsa da kuramın belirsizliklerinin yalnızca bilişsel sınırlara indirgenebileceğini, ontolojik yapı ile bağdaşmadığını ya da ona aykırı düştüğünü gösteren ikna edici bir zorunluluk ortaya konmuş değildir. Kısacası, kaotik dinamiklerin başlangıç koşullarına hassas bağımlılık ve tuhaf çekiciler gibi özellikleri, en azından bazı düzeylerde, müdahale edilebilir bir ontolojik açıklığa işaret etmeye elverişli kabul edilebilir.¹⁸

Kaos kuramının kestirilebilirliği sınırlı dinamiklerini ilahî faaliyeti yeniden düşünmek için elverişli bir zemin saymak, Polkinghorne'la beraber birçok düşünürü, insan iradesinin özerkliğine müdahalede bulunmayan ve doğa yasalarıyla çatışmayan bir 'ilahî neden' tasavvuruna yöneltmiştir. Ne var ki, dünya düzeninde insanın önemli fail konumu gözetildiğinde, Tanrı'nın eyleminin kapsam ve modunu tayin etmek epistemik olduğu kadar kavramsal bakımdan da güçtür. Polkinghorne'a göre dinamik sistemlerdeki belirsizlik, açık bir geleceğe işaret eder: başlangıç koşullarının içerdiği olasılıklar demeti, küçük parametre değişimlerinin büyük makro sonuçlara evrilebildiği bir alan üretir. Bu bağlamda Tanrı'nın, doğa yasalarıyla uyumlu biçimde olasılıkların gerçekleşme yollarına müdahil olarak sürece yukarıdan-aşağı bir nedensel iştirakle -Polkinghorne'un ifadesiyle "nedensel eklem (causal joint)"- dahil olabileceği kabul edilebilir. Polkinghorne ilahî faaliyeti tam da burada konumlandırır: Bu müdahale, madde-enerji korunumu ilkesini ihlâl etmeksizin "etkin bilgi girişi" yoluyla yönlendirilmiş yeniden örgütlenmeler üretir.¹⁹

Ona göre "geleceğin açıklığı" rastlantısal bir keyfilik değildir; aşağıdan-yukarıya (bottom-up) süreçler yalnızca olasılık ufukları sunar ve bu ufuk, yukarıdan-aşağı nedenselliğe geçiş bir yapı arz eder.²⁰ Polkinghorne'un "etkin ilkeler" diye adlandırdığı bu ilahî iştirakin üç olası formu vardır: 1) henüz bilmediğimiz, fakat keşfedilebilir nitelikte olabilecek bütüncül doğa yasaları, 2) zihinsel niyetlerin, bedensel sistemlerin esnek açıklığı üzerinden nedensel etki icra etmesine benzer bir şema olarak Tanrı-evren ilişkisinin aydınlatılması, 3) Tanrı'nın yaratılışla ilişkisinin, evrenin açık fiziksel süreçlerine bilgi girdisi yapma tarzında düşünülmesi. Bu çerçeveye ne mucizeyi dışlar ne de determinist bir kapalı-evren modeline geri döner; bilakis, yasalarla uyumlu, bilişsel bir ilahî faaliyeti mümkün görür.²¹

Sonuç olarak, Polkinghorne'un çözümlenmelerinden hareketle ilahî faile atfedilebilecek bazı belirgin niteliklerin öne çıktığı söylenebilir. Her şeyden önce, Tanrı'nın fiilleri daima "örtük" (hidden) karakterini korur²²; bu nedenle onlar deneysel doğrulamanın değil, inanç ve yorumsal rasyonelliğin konusudur. Geleceğin ontik açıklığı bağlamında Tanrı ve insan kendi doğalarına uygun, birbirini iptal etmeyen etki alanlarına sahip olabilir. Bu çerçevede iki Tanrı tasavvuru süreci anlamlandırmak için elverişli değildir: 1) keyfi tasarrufta bulunan "kozmetik tiran" imgesi ve 2) deizmin evrenden çekilmiş, ilişkisiz Tanrı'sı. Bunlara ek olarak, bilimsel açıklamanın erişemediği sahalara yerleştirilen "boşlukların Tanrısı (the God of the gaps)" yaklaşımı, Tanrı'ya çokluk içindeki tekil nedenlerden biriymiş gibi sıradanlaştırır ve teolojik açıklamayı kırılğan kılar. Polkinghorne'un ima ettiği üzere Tanrı, açıklanamayan boşlukları dolduran bir "ad hoc" etken değil; açıklanabilir olanı da açıklanamayanı da temellendiren, düzeni, anlaşılabilirliği ve varlık verimliliğini mümkün kılan nihai ontolojik dayanak olarak kavranmalıdır. Bu konumlandırma, ilahî faaliyeti ikincil nedenlerle rekabete sokmadan düşünmeyi ve bilimsel betimlemeyle teolojik yorumu çatıştırmaksızın birlikte

¹⁸ John C. Polkinghorne, *Serious Talk: Science and Religion in Dialogue* (Pennsylvania: Trinity Press International, 1995), 83.

¹⁹ Mcgrath, *Science and Religion: A New Introduction*, 101.

²⁰ Polkinghorne, *Serious Talk*, 83.

²¹ Polkinghorne, *Serious Talk*, 83-84.; John C. Polkinghorne, *Science and Religion in Quest of Truth* (London: SPCK Publishing, 2011), 89-90.

²² Polkinghorne, *Serious Talk*, 84 Buradaki gizlilik, Tanrı'nın ve ilahî tasarruflarının duyuşsal olarak ve doğrudan biçimde görünür olmaması şeklinde anlaşılmalıdır. Bu yorum, inanç ya da inançsızlık yönündeki tercihin, kişinin temel ahlâkî ve varoluşsal niteliklerini açığa çıkaran bir "performans alanı" olduğu yönündeki teistik anlayışla da uyumludur.

işletmeyi mümkün kılar.²³

Bunun salt metafiziksel bir önerme olmanın ötesine geçtiğini ileri süren herkesin, kaotik sistemlerdeki belirsizliklerin yalnızca epistemik kökenli değil, aynı zamanda ontolojik bir belirlenemezliğe dayandığını gösteren bağımsız gerekçeler sunması gerekir. Kanaatimizce, Tanrı'nın yaratmış olduğu evrende eylemde bulunduğunu savunmak için 'boşluklar'a yahut belirsizliklere müracaat zorunlu değildir.²⁴ Zira ilahî fiile konu edilen şey, bütünüyle Tanrı'nın yaratma ediminin ürünüdür. Bununla birlikte, ilahî fiil tartışmalarının ağırlık merkezi, Tanrı'nın sürece doğrudan müdahalesi anlamındaki özel fiillerdir ve bu sahada insanî çabayla geliştirilecek açıklamaların, metafizik bir öneriyi aşarak daha güçlü bir ontolojik temellendirmeye kavuşması güç görünmektedir. Ne var ki teistik gelenek açısından durum farklıdır: Vahiy yoluyla bildirilen hususlar, sonsuz ve mükemmel bir varlıktan geldikleri kabul edildiği için, sırf spekülatif-metafizik iddialar olarak görülmez. Tanrı'nın kendi fiilinin mahiyetine dair vahiyde verdiği beyanlar, bilgi kurucu otoriteye sahip hakikat beyanları olarak telakki edilir. Bu sebeple, teistik çerçevede ilahî faile atıf, epistemik boşluk doldurma stratejisine değil, vahyin sağladığı normatif ve bilişsel yetkilendirmeye dayandırılır.

Tanrı-evren ilişkisine dair herhangi bir savununun, metafiziksel bir perspektif olmaksızın temellendirilemeyeceği açıktır. Tanrı'ya ya da insan fiillerine ilişkin her söylem kaçınılmaz biçimde metafizik bir çerçeveye yaslanır. Polkinghorne'un da vurguladığı üzere, bu söylemi taşıyan kavramsal mimarinin fiziksel dünyadan beslenen bir zeminle desteklenmesi gerekir. Bununla birlikte söz konusu zemin, metafizik açıklamayı yönlendirse de onu bütünüyle tayin etmez; fiziksel verilerle uyumlu olma koşulu, metafizik yorumun sınırlarını işaret eder fakat içerimini nihai olarak belirlemez. Bu nedenle, fiziksel bulgularla irtibatlı fakat indirgemeci olmayan bir kavramsal kurgu, Tanrı-evren ilişkisine dair tutarlı bir yaklaşımın asgarî şartı olarak görülmelidir.²⁵

Tanrı ve fiilleri üzerine düşünmenin karşısına çıkan temel meselelerden biri, ilahî varlığın 'zamansal' olup olmadığı sorunudur. Bu sorun, özünde Tanrı'nın -insan gibi- zamana tâbi varlıklarla kurduğu ilişkinin mahiyetine ilişkindir.²⁶ Klasik Teist çizgide yer alan Augustinus (354-430) ve Boethius (480-524), bütünüyle zaman-dışı (atemporal) bir Tanrı tasavvurundan hareketle, Tanrı'nın kozmik tarihi zamana bağımlı olmayan tek bir 'şimdi'de kuşattığını ileri sürerler.²⁷ Bu yaklaşım, Tanrısal önbilgi ile insanın özgür iradesi arasındaki görünür gerilimi bertaraf etmeyi amaçlar. Polkinghorne ise bu klasik anlayıştan ayrılır. Ona göre Tanrı geleceği bilmez; çünkü henüz vücut bulmamış olana dair 'bilinbilir' bir içerik yoktur. Bu görüş, Tanrı'nın mükemmelliğini zedelemek yerine, bilginin konusunun ontolojik mevcudiyetine bağlı olduğunu vurgular.²⁸ Tanrı'nın bilgisi 'şimdi'ye ilişkindir, aktüel olana dair eksiksizdir, fakat total bir gelecek tasavvurunu içermez. Burada Polkinghorne'un sıkça başvurduğu "kenosis"²⁹ kategorisi belirleyicidir. Tanrı'nın yaratmada kendi rızasıyla kendini sınırlaması. Bu çerçevede ilahî kendisini-sınırlama yalnız kudreti değil, epistemik boyutu da kapsar. Tanrı'nın önbilgisini askıya alması, insani özgürlüğü bağlayıcı bir zorunluluk doğurmaksızın Tanrı-dünya ilişkisinin tutarlı biçimde anlaşılmasına hizmet eder.³⁰

²³ Polkinghorne, *Serious Talk*, 84-86.

²⁴ Taede Smedes, "Chaos: Where Science and Religion Meet?" in *Studies in Science & Theology 8: Yearbook of the European Society for the Study of Science and Theology 2001-2002*, ed. N. H. Gregersen, U. Görman ve H. Meisinger (Aarhus: University of Aarhus, 2002), 277-94.

²⁵ John C. Polkinghorne, "The Metaphysics of Divine Action" in *Chaos and Complexity: Scientific Perspectives on Divine Action*, ed. Robert John Russell, Nancey Murphy ve Arthur R. Peacocke (Vatican City State: Vatican Observatory Publications, 1995), 147.

²⁶ Polkinghorne, *Science and Theology*, 90.; Gregory E. Ganssle ve David M. Woodruff, ed., *God and Time: Essays on the Divine Nature* (New York: Oxford University Press, 2002).; William Lane Craig, "Timelessness & Omnitemporality" in *God & Time: Four Views*, ed. Gregory E. Ganssle (Westmont: InterVarsity Press, 2001), 129-160.

²⁷ Polkinghorne, *Science and Theology*, 90.

²⁸ Polkinghorne, "The Metaphysics of Divine Action," 156; Open teizm hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sait Polat, "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü," *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* sayı: 16 (Aralık 2021): 286-307.

²⁹ Polkinghorne, *Belief in God in an Age of Science*, 40.; Kenosis, Tanrı'nın kendi isteğiyle yarattıklarına özgür bir alan sağlamak için kendini sınırlandırmasıdır. Bkz. John C. Polkinghorne, *One World: The Interaction of Science and Theology* (Philadelphia: Templeton Press, 2007), 84.

³⁰ Polkinghorne, *Serious Talk*, 86.; John C. Polkinghorne, *Theology in the Context of Science* (New Haven: Yale University Press, 2009), 118.

Polkinghorne, özellikle yaratma edimi bağlamında, Tanrı katında bir tür ‘kozmetik zaman’ın işlediğini savunur. Görelilik kuramının Tanrısal zamansızlığı gerektirmediğini, tersine Tanrısal sevginin zamansal olarak açıklanan yaratma fiilinde ifadesini bulduğunu ileri sürer. Buna paralel olarak Tanrı’nın kendisini gelişen süreçler içinde etkin kıldığını ve O’nda, oluş hâlindeki varlıklara her daim kusursuz biçimde uyum sağlayan gelişimsel bir boyut bulunması gerektiğini öne sürmektedir.³¹ Benzer biçimde Swinburne de ilahî sonsuzluğu zamansızlık değil, başlangıcı olsa da sonu olmayan zamansal süreklilik olarak yorumlar.³² Ne var ki şu sorular kaçınılmazdır. İnsana özgürlük alanı açmak için Tanrı’nın ‘olacak olanları bilmemeyi’ içerecek ölçüde kendini sınırlaması gerçekten hem mümkün hem de gerekli midir? Ve “henüz gerçekleşmemiş olana ilişkin bilinecek bir şey yoktur” tezi yeterli felsefi gerekçelere dayanmakta mıdır?

Tanrı’yı zaman kavramıyla ilişkilendirmek, çoğu kez varsayıldığından daha güçtür. Teist gelenekte başlangıcı ve sonu olmama (ezelî–ebedî oluş) hususunda geniş bir uzlaşma var gibi görünse de mesele derinleştirildiğinde iki farklı konum belirginleşir. Tanrı’yı bütünüyle zaman-ötesi kabul eden yaklaşım ile Tanrı’yı “her zaman var olan” fakat zamansal bir varoluşa sahip gören yaklaşım. Zamansızlık tezini benimseyenlere göre, mükemmellik ve sınırsızlık zamana bağımlılığı dışlar. Zamana tâbi olan her varlık değişime uğrar ve bu nedenle kemalini koruyamaz. Ayrıca Tanrı’nın zamansal kabul edilmesinin, O’nun zorunlu varlığıyla gerilim üreteceği. Bu durumda Tanrı ile birlikte zamanın da zorunlu hâle geleceği, dolayısıyla zorunluluk argümanından zamansızlık sonucuna gidilebileceği savunulur. Benzer biçimde, zamansal olanın başlangıç içerdiği öncülünden de zamansızlık lehine çıkarım yapılır.³³

Bu çerçevede, Tanrı için ‘kozmetik bir zaman’ın geçerli olduğunu öne süren Polkinghorne’un tezi zorunlu olarak doğru değildir. Zamanın yaratıcısı ve ilk nedeni olan aşkın Tanrı’nın, zamansal sürece içkinleşmeksizin zamansal olana taalluk etmesi kavramsal olarak mümkündür. Başka bir deyişle, Tanrı’nın eylemlerinin zaman içinde cereyan eden varlıklara yönelmesi ile Tanrı’nın bizzat zamanın akışına tâbi olması mantıksal olarak ayrıştırılmalıdır. Mesele, bu ayırım ve ona eşlik eden metafizik taahhütler nedeniyle, literatürde canlılığını koruyan tartışmalı bir alan olmaya devam etmektedir.³⁴

Tanrı’nın fiili bağlamında tartışılan bir diğer eksen, inayetin (divine providence) imkânı ve dua pratiğinin rasyonel anlamıdır. Âlemlerle ilişkisiz bir Tanrı tasavvurunda her ikisi de anlamsızlaşırken, Teist geleneklerde -Tanrı’nın tarih ve özneyle irtibatını vurgulayan yaklaşımlarda- farklı kavramsallaştırmalar beklenir. Bu çerçevede yaratmanın kendisi en geniş anlamıyla inayet sayılabilir; insanın ortaya çıkışından önceki kozmik süreçler dahi bu kapsamda değerlendirilir. Ne var ki evrenin var kılınması ve düzenin sürekliliğini temin eden genel yasalar, ‘genel inayet’ başlığı altında toplanır; bunun ötesinde dünya tarihine özgü, ayırt edilebilir Tanrısal tasarruflar ise ‘özel inayet’ olarak adlandırılır.³⁵ Özel inayetin mahiyeti konusunda literatürde bir çeşitlilik mevcuttur. Kimi yorumlar onu, yaratılmış düzenin sürekli ilahi sürdürülüşünün belirli kesitlerde yoğunlaşması olarak okurken, kimileri, Tanrı’nın uygun gördüğü anda doğrudan müdahalelerini vurgular. Bu çoğulluk, duanın etkisine dair değerlendirmelerin de genel–özel inayet ayırımı boyunca konumlandığını gösterir.³⁶

³¹ Polkinghorne, *Science and Providence*, 94-95. Polkinghorne, bu tarz bir teolojii benimsemese de zamansızlık tartışmalarında ona yaklaşan bir konum alır. Bununla birlikte, onun tasavvuru Tanrı’ya iki ayrı tabiat atfetmekten ziyade, tek ve aynı ilahî tabiatın farklı kiplerde/tezahürlerde ortaya çıkışı olarak anlaşılmalıdır.

³² Swinburne, *Tanrı Var mı*, 8-9.

³³ Mehmet Sait Reçber, “Tanrı’nın Sıfatları” *Din Felsefesi* içinde, ed. Recep Kılıç (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2013), 71-74.

³⁴ Bkz. William Lane Craig, *Time and Eternity* (Illinois: Crossway, 2001). <https://www.crossway.org/books/time-and-eternity-tpb/>; Richard Sorabji, *Time, Creation, and the Continuum: Theories in Antiquity and the Early Middle Ages* (New York: Cornell University Press, 1983); Paul Helm, *Eternal God* (New York: Oxford University Press, 1997).

³⁵ Polkinghorne, *Science and Theology*, 84.; Genel ve özel inayet hakkında ayrıca bkz. Özcan Akdağ, “Gersonides’in Nübüvvet Anlayışı ve Temelleri,” *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 36, sayı: 2 (2025): 189-90. <https://doi.org/10.62862/isar.2024-107793>

³⁶ Polkinghorne, *Science and Theology*, 84-87.

Bu hususlardaki görüş yelpazesi, bir uçta evrene yalnızca ilk düzeni verip sonrasında müdahale etmeyen deist Tanrı tasavvurunu, diğer uçta ise iradesini keyfî biçimde dayatan ve Polkinghorne'un 'kozmetik tiran' diye nitelediği Tanrı anlayışını barındırır. Polkinghorne'un ilahî fiil ve inayet tasavvurunun arka planında, Hıristiyan geleneğe özgü inançların -özellikle teslis, hulûl (enkarnasyon) ve İsa'nın dirilişi- etkisi açıkça izlenebilir. Nitekim bu kabuller, Tanrı'nın tarihe ve kişilere dönük tasarruflarını olumlayan bir çerçeveyi teşvik eder. Bununla birlikte, zamansız (atemporal) bir Tanrı telakkisinin, üçlü-birlik (teslis) yapısı ve tarihsellik iddiası taşıyan enkarnasyon doktriniyle sistematik düzeyde nasıl telif edileceği meselesi ciddi felsefî güçlükler içerir; bu iki yönelimin uzlaştırılması, en azından mevcut argümantatif imkânlar dâhilinde, tatmin edici bir açıklama gerektirmektedir.

Bir başka yaklaşım, Tanrısal eylemi birincil-ikincil nedensellik ayrımıyla temellendirir: Birincil neden, varlığın ilk ve kendinden nedeni olan Tanrı; ikincil nedenler ise irade ve akıl sahibi varlıklar ve doğal süreçler vb. gibi yarattığı fâillerdir. Thomas Aquinas'a atfedilen düşüncede Tanrı, fiillerini ikincil nedenler vasıtasıyla icra eder.³⁷ Ne var ki Polkinghorne'a göre, birincil nedenin ikincil nedenlerle nasıl etkileştiğine ilişkin işleyiş, çoğu zaman mekanizma düzeyinde açıklığa kavuşturulmaz ve fiilen 'fideist' bir varsayım olarak kalır.³⁸ Bu model iki yönden eleştirilmiştir: 1) işleminin yöntembilimsel şeffaflığa ihtiyaç duyması, 2) birincil nedenselliğin, Tanrı'yı olup biten her şeyin doğrudan sorumlusu konumuna yaklaştırması. Polkinghorne, bu güçlükler nedeniyle ilahi fiili, kaos teorisinin açığa çıkardığı dinamik açıklık çerçevesinde yorumlar ve Tanrı'nın esnek, açık fiziksel süreçlere 'yukarıdan-aşağıya' bilgi girdisiyle müdahil olabileceğini savunur. Bu tablo, dua ve mucize gibi özel inayete ilişkin fiillerin imkânını reddetmez; teistik gelenekler bakımından bunların bütünüyle dışlanması da mümkün görünmez. Polkinghorne'a göre Tanrı, yaratmada kendine manevra alanı sağladığı gibi, insanın iradi eylemleri için de bir manevra alanı bırakmıştır; dolayısıyla Tanrısal ve insani eylem sahaları arasında kalın bir sınır çizgisi tasavvur etmek gerekmez. Dua, sınırlı failin sınırsız olandan yardım talebi şeklinde düşünülebilir; bu ilişkinin mahiyeti deneysel doğrulamanın değil, inanç ve yorumsal rasyonalitenin konusudur. Bununla birlikte, Tanrısal yardıma dair beklenti, insanın sorumluluklarını ilga eden bir delegasyon olarak değil, uygun zihinsel-duygusal ve fiilî koşullar eşliğinde gerçekleştirilecek bir ilişkisellik olarak anlaşılmalıdır.³⁹

Mucizeler, özel inayet bağlamında değerlendirilebilir; ancak diğer inayet türlerinden temel ayrımı, olağan akış içinde son derece nadir, beklenmedik ve istisnaî olaylar olarak algılanmalarındadır. Literatürde bir kesim mucizeyi "doğüstü bir varlığın doğaya müdahalesi" diye tanımlarken, Polkinghorne bunu, doğal düzenle uyumlu fakat düşük olasılıklı bir gerçekleşme⁴⁰ yahut 'doğal sürecin hızlandırılmış' bir görünümü olarak yorumlar.⁴¹ Deneysel teyit çoğu zaman mümkün olmasa da teistik gelenekte Tanrı'nın sevgi ve merhameti gereği insanla şahsen ilişki kurması makul addedilebilir. Polkinghorne'a göre mucizeleri doğa yasalarının ihlali olarak yorumlamak, Tanrısal eylemler arasında gereksiz bir uyumsuzluk üretir; bu nedenle mucize, yasalarla bağdaşan fakat sıradan tecrübe örüntülerine aykırı düşen, düşük olasılıklı bir konfigürasyon olarak anlaşılmalıdır.⁴² Böyle bakıldığında mucize, gündelik olanın ötesinde daha derin bir rasyonelliğin ve ilahi gerçekliğin görünür kılındığı⁴³, Tanrı'nın krallığının istisnai olarak 'şeffaflaştığı' anları ifade eder.⁴⁴

³⁷ Kemal Batak, "Doğa Yasalarının Zorunluluğu, İlahi Fiil ve Mucize: Tanrı Dünyada Fiilde Bulunabilir mi?," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, sayı: 20 (2009): 24. <https://doi.org/10.17335/suifd.81125>

³⁸ Polkinghorne, *Science and Religion in Quest of Truth*, 88-89.

³⁹ Polkinghorne, *Science and Theology*, 87-88.

⁴⁰ Polkinghorne, *Serious Talk*, 89.

⁴¹ Polkinghorne, *Science and Providence*, 53-56.

⁴² Polkinghorne, *Science and Theology*, 57-59.; Polkinghorne, *Science and Theology*, 93.

⁴³ Polkinghorne, *Serious Talk*, 90.

⁴⁴ Polkinghorne, *Science and Providence*, 60.

Doğa yasalarının ne olduğu sorusu, mucize meselesinin sağlıklı biçimde kavranması için belirleyicidir. Zira bu yasaların ontolojik statüsüne dair yaklaşımlar, onları kolayca “evrensel doğrular” saymayı güçleştirir.⁴⁵ Düzensi görüş, yasaları gözlenen düzenlerden tümevarımla elde edilen, mutlaklık taşımayan genellemeler olarak görür; bu nedenle yasa-dışı bir olgu belirlediğinde ilgili yasa revize edilir ve her yasa ‘eksik genelleme’ olma riski taşır. Araçsalıcı (instrumentalist) yaklaşım, yasaların ontolojik değerini geri plana iterek onları işe yararlılık temelinde insan kurguları sayar. Zorunlulukçu (necessitarian) çizgi ise nedensel bağların zorunluluğunu savunur; yasaların olgulara önceliğini vurgular ve mucizeyi ‘yasa ihlali’ olarak okuma imkânını en çok bu çerçevede üretir. Olasılıkçı yorum, belirli nedenlerin sonuç üzerinde belli olasılık ağırlıklarıyla etkide bulunduğunu, bunun yanında başka etkenlerin de devreye girebileceğini ve insanın yasalar karşısında bir epistemik erişim sorunu yaşadığını öne sürer.⁴⁶ Polkinghorne, eleştirel gerçekçi bir perspektifle, ne yasaların Tanrı iradesinden bağımsız bir süreçte teşekkül ettiği ne de Tanrı’nın ara sıra müdahale eden bir fail şeklinde tasavvur edildiği modelleri yeterli bulur: Ona göre doğa yasaları, Tanrı’nın evren-insan uyumunu teminat altına alan sadakatinin ifadesidir⁴⁷; Tanrı’ya dışsal zorunluluklar dayatmaz, bilimin başlangıç zeminini oluşturur ve ‘genel inayet’ olarak anlaşılmalıdır.⁴⁸ Bu nedenle Tanrısal eylem, yasaları ihlâl etmekten ziyade, onların düzenliliği içinde kavranmalıdır.⁴⁹

Polkinghorne, mucizeler bağlamında David Hume’un ileri sürdüğü klasik itirazlara özellikle eğilir. Hume’un ‘yeterli sayıda dürüst tanığın oluşturduğu yeterli tarihsel şahitlik yoktur’⁵⁰ savına karşı, “yeterlilik” eşliğinin nasıl ve hangi ölçütlerle belirlendiğinin baştan problemlili ve tartışmalı olduğunu vurgular⁵¹; bu nedenle söz konusu iddianın mantıksal dayanağını zayıf ve bilimsel tutumla da bağdaşmaz görür. Hume’un insanların olağanüstü olgulara yatkınlığı ile ‘barbar ve cahil toplumlarda’ mucize anlatılarının fazlalığına yaptığı sosyolojik gönderimler de Polkinghorne’a göre, tek tek vakaların doğruluk değerine ilişkin zorunlu bir sonuç üretmez⁵²; mucize iddiaları, insana atfedilen genel psikolojik eğilimlerden değil, olay bazında kanıtların gücünden hareketle değerlendirilmelidir. Ayrıca mucize, kavramsal olarak zorunlu biçimde doğa yasalarının ihlali olarak tasavvur edilmek zorunda değildir: doğada düşük olasılıklı, beklenmedik gerçekleşmelerin veya yeni veriler ışığında yasaların revizyonunu gerektiren sınır durumların ifadesi de olabilir. Zira doğa yasaları, bilimsel pratikte güçlü fakat revizyona açık genellemeler ve yöntemsel varsayımlar olarak işler; bu, Tanrısal müdahalenin mutlaka yasanın askıya alınması biçiminde kavranmasını zorunlu kılmadığı gibi, ilkesel olarak bu imkânı tümünden dışlamaz. Bu çerçevede Polkinghorne, mucize tartışmasının peşinen genellemelere değil, kanıtın niteliğine ve teorik çerçevenin esnekliğine dayalı, olay-temelli bir değerlendirmeyi gerektirdiğini savunur.

Polkinghorne, evrenin ilahî fiile imkân tanıyan bir fiziksel mimariye sahip olduğunu ileri sürer. Dayanaklarından biri olarak kaos kuramına başvurmakla birlikte, ilahî etkinliği tekil bir fizik kuramına bağlamanın metodolojik bakımdan riskli olduğunu da not eder. Ona göre deterministik görünüm arz eden süreçlerde dahi, yaratılışın bir sonucu olarak ontik bir açıklık (belirlenemezci örüntüler) mevcuttur ve bu açıklık Tanrı’ya doğa yasalarını askıya almaksızın “yukardan-aşağı” tarzda nedensel iştirakte bulunma zemini sunar. Bu çerçevede insanın dua yoluyla ilahî yardımı talep etmesi, inayetin doğa-dostu bir tarzda tecellisine açık görünür. Polkinghorne’un mucize anlayışı da bu doğrultudadır: mucize, yasa ihlali değil, düzenin içindeki düşük olasılıklı fakat mümkün hadiselerin ilahî hikmet uyarınca gerçekleşmesidir; yaratılışın yapısı böyle bir tecelliyi taşıyabilecek şekilde kurgulanmıştır.

⁴⁵ Doğa yasalarının ontolojik ve epistemolojik statüsü hakkında geniş bilgi için bkz. Batak, “Doğa Yasalarının Zorunluluğu, İlahi Fiil ve Mucize,” 33-40.; Daha geniş bilgi için bkz. Taslaman, *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi*, 138-49.

⁴⁶ Taslaman, *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi*, 138-49.

⁴⁷ Polkinghorne, *Science and Providence*, 9-10.; John C. Polkinghorne, *Science and Creation: The Search for Understanding* (Philadelphia: Templeton Press, 2006), 64.

⁴⁸ Polkinghorne, *Science and Providence*, 30.

⁴⁹ Polkinghorne, *Science and Providence*, 54, 59.

⁵⁰ David Hume, *Writings on Religion* (La Salle, Illionis: Open Court, 1993), 71.

⁵¹ Polkinghorne, *Science and Providence*, 63.

⁵² Polkinghorne, *Science and Providence*, 65-68.

Sonuç

Kaos teorisinin başlangıç koşullarına hassas bağımlılık ve pratik öngörülemezlik vurgusu, 'açık gelecek' ve çoklu olasılıklar göz önüne alındığında, Tanrı'nın doğa yasalarıyla çelişmeden etkin olabileceği alanlar için fikir vermektedir. Polkinghorne'un 'yukarıdan-aşağı nedensellik' ve 'aktif bilgi girişi' önerileri, genel inayet ile özel inayet arasındaki sürekliliği yeniden yorumlama imkânı sunar. Bununla birlikte, epistemik belirsizlikten ontolojik açıklığa geçişin zorunlu olmadığı, fiziksel nedensel kapalılık, enerji korunumu ve 'bilgi'nin nedensel statüsü gibi başlıklarda modelin hâlen kavramsal netliğe/açıklığa ihtiyaç duyduğu belirtilmelidir.

Ayrıca 'tuhaf çekici'lerin olasılığı kısıtlaması, ilahi fiilin nasıl ve ne ölçüde belirleyici olduğu sorusunu da tartışmaya açık bırakmaktadır. Teolojik yönden bakıldığında, söz konusu çerçeve genel inayetle daha kolay telif edilirken, mucize ve ilahi inayet alanında ek açıklama yükü doğurur. Eleştirel gerçekçilik, bu noktada ne teolojiji fiziğe indirgeme ne de fiziği teolojik varsayımlara tâbi kılma riskini gözeterek metodik ihtiyatı teşvik eder. Kaos kuramı, ilahi faaliyeti 'müdahalesiz ama etkili' biçimde düşünmek için umut verici bir imkân sağlayabilir, ancak bu kaynak, kanıtlayıcı bir temel değil, teolojik ve metafizik argümantasyonla tamamlanması gereken bir uyum (consonance) önerisi olarak kalmaktadır.

Polkinghorne'un ilahi fiili kaos teorisine dayanarak açıklama girişimi, din-bilim diyalogunda kayda değer bir kavramsal girişim olarak görülse de açıklayıcı gücünü zayıflatan üç yapısal sorun taşır. İlk olarak, model epistemolojik açıklığı ontolojik açıklığa dönüştürürken kategorik bir sıçrama gerçekleştirir: Başlangıç koşullarına hassas bağımlılığın metodolojik öngörülemezliği, doğada 'metafizik olarak açık' bir nedensel eklem bulunduğu sonucunu zorunlu kılmaz. Bu noktada 'bilgi-girdisi' metaforu, enerji-korunumu ile nedensel etkiyi bağdaştırmak için başvuru bir dilsel strateji olmaktan öteye geçememekte, bilginin fiziksel taşıyıcısından bağımsız etkileyici bir fâil olarak konumlanması ya nedensel kapalılığı ihlâl eden bir etkileşimcilik ya da yalnızca betimleyici-seviyede bir yeniden ifade etme girişimi seviyesine düşmektedir.

İkinci olarak, kaosun ontolojik statüsü belirsiz kaldıkça, 'yukarıdan-aşağı nedensellik' ile 'nedensel eklem' kavramları ya indirgemeci olmayan ama içeriği muğlak, çok-yönlü bir ontolojiye emanet edilmekte ya da en azından deterministik mikrofizik ile makro açıklamalar arasında doğrulanabilir bir köprü kuramamaktadır. Bu belirsizlik, ilahi fiilin mucize ve inayet boyutlarına ilişkin teolojik yüklemelerde de ikircikli sonuçlar doğurur. Mucizeyi tümüyle dışlamadan yeniden yorumlama vaadi, pratikte ya olağanüstünün normalleştirilmesine ya da Tanrısal fiilin 'mistik' benzeri bir açıklama boşluğuna yerleştirilmesine yol açmaktadır.

Üçüncü olarak, modelin ampirik açıdan sınanabilirliği sınırlıdır. İlahi yönlendirmenin önceden belirlenmiş içerik üretmeyen bir bilgi girişi olarak tasarlanması, onu metodolojik olarak hem teyit edilemez hem de çürütülemez kılar. Bu durumda teori, güçlü bir teolojik yorum sunsa da bilimsel rasyonalite açısından eşdeğer açıklamalar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip değildir. Son olarak, Polkinghorne'un din-bilim modeli, bilimsel monizme karşı çoğulcu bir bilgi anlayışına katkı sunsa bile, metafizik temellendirme ve metodolojik ölçütler bakımından daha açık bir formülasyona ihtiyaç duymaktadır. Bu netleştirme yapılmadıkça, kaos teorisi üzerinden ilahi fiili temellendirme girişimi, analoji gücünü korusa da ontolojik ve metodolojik meşruiyeti bakımından ikna edici bir nihai argüman hüviyetine ulaşamamaktadır.

Kaynakça

- Achner, Wolfram ve Taede A. Smedes. "Chaos Theory" in *Encyclopedia of Science and Religion*, Editör: J. Wentzel Vrede van Huyssteen. New York: Macmillan Reference USA, 2003.
- Akdağ, Özcan. "Gersonides'in Nübüvvet Anlayışı ve Temelleri," *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 36, sayı: 2 (2025): 183-95. <https://doi.org/10.62862/isar.2024-107793>
- Atkins, Peter. *Evreni Yöneten Dört Yasa: Enerji, Termodinamik, Entropi ve Zaman Hakkında Bilmek İsteddiğiniz Her Şey*. Çeviren: Eser Bakdur, İstanbul: Alfa, 2014.
- Batak, Kemal. "Doğa Yasalarının Zorunluluğu, İlahi Fiil ve Mucize: Tanrı Dünyada Fiilde Bulunabilir mi?," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, sayı: 20 (2009): 23-47. <https://doi.org/10.17335/suifd.81125>
- Craig, William Lane. *Time and Eternity*. Illinois: Crossway, 2001. <https://www.crossway.org/books/time-and-eternity-tpb/>
- . "Timelessness & Omnitemporality" in *God & Time: Four Views*, Editör: Gregory E. Ganssle, 129-160. Westmont: InterVarsity Press, 2001.
- Ganssle, Gregory E. ve David M. Woodruff. (ed.) *God and Time: Essays on the Divine Nature*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Helm, Paul. *Eternal God*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Hume, David. *Writings on Religion*. La Salle, Illinois: Open Court, 1993.
- İzin Badria, Merve. "Tanrı, İnanç ve Aranedencilik." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022.
- Mcgrath, Alister. *Science and Religion: A New Introduction*. 2. Oxford: Blackwell Publishing, 2010.
- Polat, Sait. "Klasik ve Açık Teizm Bağlamında Tanrı'nın Bilgisi ve İnsanın Özgürlüğü," *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 16 (Aralık 2021): 286-307.
- Polkinghorne, John C. *Belief in God in an Age of Science*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- . "Chaos Theory". İçinde *The History of Science and Religion in the Western Tradition*. New York: Garland Publishing, 2000.
- . *Faith, Science and Understanding*. New Haven: Yale University Press, 2000.
- . *One World: The Interaction of Science and Theology*. Philadelphia: Templeton Press, 2007.
- . *Science and Creation: The Search for Understanding*. Philadelphia: Templeton Press, 2006.
- . *Science and Providence: God's Interaction with the World*. West Conshohocken: Templeton Press, 2011.
- . *Science and Religion in Quest of Truth*. London: SPCK Publishing, 2011.
- . *Science and Theology*. New Haven: SPCK/Fortress Press, 1998.
- . *Serious Talk: Science and Religion in Dialogue*. Pennsylvania: Trinity Press International, 1995.
- . "The Metaphysics of Divine Action" in *Chaos and Complexity: Scientific Perspectives on Divine Action*, Editörler: Robert John Russell, Nancey Murphy ve Arthur R. Peacocke. Vatican City State: Vatican Observatory Publications, 1995.
- . *Theology in the Context of Science*. New Haven: Yale University Press, 2009.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Sıfatları" *Din Felsefesi* içinde, Editör: Recep Kılıç, 59-96. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2013.
- Smedes, Taede. "Chaos: Where Science and Religion Meet?" in *Studies in Science & Theology 8: Yearbook of the European Society for the Study of Science and Theology 2001-2002*, Editörler: N.H. Gregersen, U. Görman ve H.

Meisinger. Aarhus: University of Aarhus, 2002.

Sorabji, Richard. *Time, Creation, and the Continuum: Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*. New York: Cornell University Press, 1983.

Taslaman, Caner. *Kuantum Teorisi, Felsefe ve Tanrı: Modern Bilim, Felsefe ve Dinlerin İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2014.

Tracy, Thomas F. "Theologies of Divine Action" in *The Oxford Handbook of Religion and Science*, Editör: Philip Clayton. New York: Oxford University Press, 2006.